

Aneks – scenariusze zajęć w czterech odsłonach

Opracowanie:

Kamil Minkner

Konrad Pędziwiatr

Justyna Nakonieczna-Bartosiewicz

Magdalena Ratajczak

Fot. Wojciech Grzędziński

Zapotrzebowanie na wroga

Scenariusz zajęć akademickich w oparciu o reportaż *Życie uchodźców w Jordanii*.

Materiał opracowany na zajęcia warsztatowe ze studentami, których celem jest przeciwdziałanie wszelkim przejawom ksenofobii.

Cele i założenia ćwiczeń

Nadrzędnym celem zajęć jest wielopoziomowa refleksja nad ksenofobią w kontekście obecnych wyzwań, jakie stoją przed krajami europejskimi wobec uchodźców z takich krajów jak Syria. Pokazując różne przykłady, wykładowca chciałby przedyskutować ze studentami twierdzenie, iż kryteria inności, wrogości czy obcości – bez względu czy odnoszą się do bardziej obiektywnych (stabilnych) atrybutów, jak kolor skóry albo płeć, czy też bardziej elastycznych, jak status socjoekonomiczny czy nawet wyznanie – mają tak naprawdę charakter społecznie skonstruowany i stanowią sposób, w jaki grupa buduje swoją jedność, tożsamość, pamięć i trwanie. Inność nie jest cechą nosiciela, jest przypisana przez grupę i przejawia się syndromatycznie na różnych płaszczyznach życia społecznego często w przezroczystry sposób dla członków grupy. W tym sensie. Inny nie jest na zewnątrz grupy. Wręcz przeciwnie, jest jej społecznym produktem. W celu przedyskutowania tych zagadnień prowadzący tak zaplanował ćwiczenia, żeby rozpocząć od kwestii bardzo

konkretnych i umocowanych w bieżącej sytuacji społeczno-politycznej, a skończyć na prześwietleniu w możliwie najbardziej ogólny sposób mechanizmu konstytuowania się wrogości w stosunku do obcych.

Zajęcia będą składać się z trzech wyraźnie wyodrębnionych części. Pierwsza z nich to reportaż i dyskusja wokół niego. Celem tej części będzie zarówno krytyczna (a więc pogłębiona) analiza obejrzanego filmu, jak i próba refleksji nad tym, jak media przedstawiają uchodźców i jakie w tym zakresie można odnotować różnice. Głównym założeniem tej fazy spotkania ze studentami jest to, że obejrzany materiał ma sprowokować słuchaczy do autorefleksji i diagnozy własnego stosunku do omawianych zagadnień, które wykraczają poza powierzchowne i czynione na szybko opinie i oceny. W drugiej części spotkania, chodzić będzie o przekazanie konkretnych informacji na temat obecnej sytuacji w Syrii i Jordanii pod względem problematyki uchodźców, a także krótkie przedstawienie rozmaitych historycznych odniesień (np. funkcjonowanie organizacji terrorystycznej Czarny Wrzesień), które pozwalałyby bardziej kompleksowo zrozumieć omawiane zagadnienia. Z drugiej strony prowadzący postara się pochylić nad głębszymi mechanizmami społeczno-politycznymi kryzysu uchodźczego na Bliskim Wschodzie, nie tylko prezentując konkretne wiadomości, ale proponując raczej studentom określone kategorie opisu i interpretacji (np. pojęcie polityczności), zachęcając ich jednocześnie do własnych przemyśleń. Omawiając te poszczególne kwestie, prowadzący w niewielkim stopniu będzie odnosił się do reportażu. Trzecia część zajęć to próba wiwisekcji mechanizmu konstytuowania się Innego jako wroga. W tym celu prowadzący odejdzie już nie tylko od reportażu, ale i od tematyki uchodźców jako jedynej. Pokazując różne przykłady z kultury popularnej, eksperymentów psychologicznych, warsztatów edukacyjnych, wykładowca zachęci studentów do przemyślenia, w jakim stopniu to, co obce jest tak naprawdę społeczną konstrukcją danej grupy. Uchodźcy będą w tym przypadku li tylko jedną z egzemplifikacji.

Wśród metod, które zostaną zastosowane do przeprowadzenia zajęć, będą: dyskusja, prezentacja i krytyczna analiza przekazów audio-wizualnych oraz różne formy warsztatowe, stymulujące studentów do pracy samodzielnej oraz grupowej.

Poniższy scenariusz należy traktować jako zbiór inspiracji, katalog możliwości, a nie sztywny plan zajęć. Chodzi o to, żeby nie tyle dysponować jednym schematem, co posiadać różne warianty możliwego rozwoju wydarzeń. Bez względu na stopień rozwinięcia poszczególnych myśli, prowadzący zajęcia będzie starał się elastycznie i otwarcie reagować na pomysły studentów, którzy mogą w zróżnicowany sposób omawiać proponowane przez niego problemy.

Część pierwsza: reportaż i jego analiza

1. Przed emisją reportażu prowadzący powie, że zostanie za chwilę wyemitowany film o problemie uchodźców. Celowo nie zostaną podane żadne bardziej szczegółowe informacje, dlatego dobrze, żeby studenci jak najmniej wiedzieli o reportażu, który mają obejrzeć. Chodzi o to, żeby zawczasu nie generować u odbiorców żadnych konkretniejszych skojarzeń. Celem prowadzącego jest bowiem uzyskanie odpowiedzi na dwa pytania, które w tym momencie będą mieć przede wszystkim wymiar abstrakcyjny. Po pierwsze, kto to jest uchodźca? W tym celu studenci będą mieli za zadanie wymienić trzy kategorie, które ich zdaniem pozwalają wyjaśnić to ogólne pojęcie. Będą mogli odnosić się zarówno do kraju pochodzenia, rasy, religii, płci, jak i odwoływać do skojarzeń (np. osoba cierpiąca, bezdomna albo terrorysta). Bardzo ważne jest, jakie kategorie opisu zastosują do charakterystyki. Przykładowo, czy uchodźca to zawsze tylko ktoś z Azji lub Afryki, czy też pojawi się świadomość, że uchodźcą może być (i w historii niejednokrotnie był) także Polak. Czy uchodźcy, zdaniem studentów, to wyznawcy islamu, czy też ludzie innych religii. Ważne też będą skojarzenia wychodzące poza ścisłe kategorie demograficzne; np. czy studenci będą wiązać uchodźstwo z terroryzmem, czy też będą wskazywać, że uchodźcami są zwyczajni ludzie, tacy jak oni. Drugie pytanie ma być bardziej bezpośrednie i konkretne. Studenci będą mieli opowiedzieć się, jaki jest ich stosunek do pomocy uchodźcom. Bardziej wprost – czy są za tym, żeby kraje europejskie umożliwiły uchodźcom pomoc na swoim terytorium.

Wszystkie odpowiedzi mają być napisane w trybie anonimowym, a następnie wrzucone do pudełka. Odpowiedzi na pytania mają być próbą uświadomionej artykulacji własnych poglądów, które następnie zderzą się z relacjami bohaterów reportażu, ale i opiniami innych studentów.

2. Projekcja filmu. Podczas projekcji prowadzący może szybko zliczyć głosy na TAK i na NIE odnośnie do pomocy uchodźcom oraz zorientować się, jakie odpowiedzi padły na pierwsze pytanie.

3. Po projekcji studenci zostaną poproszeni o wyrażenie krótkich opinii o reportażu. Prowadzący będzie starał się przedstawiać kwestie, odnośnie do których studenci będą się wypowiadać. Mogą one dotyczyć zarówno materii merytorycznej (np. „problemy zostały przedstawione dogłębnie/powierzchniowo”; „dużo/mało się dowiedziałem”; „reporter dobrał interesujących bohaterów”), jak i formy materiału (np. „reportaż był wiarygodny/tendencyjny”; „montaż był spójny/chaotyczny”; „bohaterowie byli pogłębieni/mało pogłębieni”; „zdjęcia były/nie były psychologicznie motywowane”).

4. Studenci zostaną następnie zapytani o cechy charakterystyczne takich reportaży, jak obejrzany na zajęciach. Nie chodzi tu oczywiście o ocenę samego filmu, ale jak pracuje on omawianą problematykę. Szczególnie istotne będzie omówienie (w razie konieczności wprowadzenie uwagi odbiorców) takich cech, jak:

- a) personalizacja problemu (nie suche statystyki i wykresy, ale konkretni ludzie i ich problemy);
- b) narracyjność (abstrakcyjny mechanizm wpisany jest w opowieść, w której ulokowana jest konkretna interpretacja i przesłanie);
- c) oddemonizowanie na rzecz zwyczajności;
- d) zbliżenie emocjonalne z konkretną osobą i spojrzenie na świat oczyma drugiej strony (empatia);
- e) antyredukcjonizm (myśląc o abstrakcyjnym uchodźcy albo myśląc tendencyjnie o obcym, sprowadzamy go najczęściej do jednej cechy; tymczasem to zróżnicowani ludzie, co reportaż pozwolił uchwycić).

5. Bardzo ważnym aspektem dyskusji o filmie ma być refleksja o bohaterach. Prowadzący zada ogólne pytanie: „kim były osoby, które zostały ukazane w filmie?”. Intencją tego pytania jest chęć dowiedzenia

się, czy studenci, zwrócili uwagę na różnicowanie osób pokazanych w reportażu, na ich odmienne zawody, statusy (również w obrębie obozowej i okołobozowej społeczności), zainteresowania, wygląd, płeć itd. W kontekście tego ostatniego wątku prowadzący omówi odpowiedzi na pierwsze pytanie, które postawił na początku spotkania. Szczególnie istotne będzie zestawienie problemu uchodźstwa od strony abstrakcyjnej z konkretnymi portretami uchodźców, które zostały przedstawione w reportażu. W tej części zajęć ważne będzie szczególnie, czy studenci w swoich odpowiedziach pozostaną przy abstrakcyjnym obrazie uchodźcy albo przy stygmatkach i stereotypizacjach jako kogoś obcego, innego, dziwnego, czy też pojawi się u nich jakaś głębsza refleksja. Ważnym aspektem tego zagadnienia będzie weryfikacja hipotezy głoszącej, że personalizacja problemu wpływa na stosunek do niego pytanych. Tym samym, czy zobaczenie uchodźców w reportażu – ich twarze oraz miejsc, gdzie mieszkają, wpłynie jakoś na opinie studentów na omawiany temat. Studenci zostaną wprost o to zapytani.

6. Na koniec tej części zajęć, jeżeli czas pozwoli, studenci otrzymają pytanie o medialny obraz współczesnej problematyki uchodźców na Bliskim Wschodzie. Istotne będzie w tym względzie zadanie kilku pytań. Czy ten obraz jest różnicowany i na czym to ewentualnie różnicowanie polega? Jak na tym tle jawi się obejrzany reportaż? Czy media, w tym także obejrzany reportaż, pogłębiają naszą wiedzę o uchodźcach, czy jedynie eksploatują tę tematykę zgodnie z własnymi interesami korporacyjnymi? I wreszcie, czy z mediów można uzyskać jakieś recepty na rozwiązanie problemów z uchodźcami, a także czy obejrzany reportaż przedstawił taki pomysł, czy tylko naszkicował sytuację?

Część druga: Analiza problemu uchodźstwa na Bliskim Wschodzie

7. W tej części prowadzący zacznie odchodzić od samego filmu (będzie on bardziej kontekstem niż bezpośrednim punktem odniesienia) w kierunku bardziej skonkretyzowanego omówienia problematyki sytuacji uchodźców na Bliskim Wschodzie, ze szczególnym uwzględnieniem Jordanii i Syrii.

W tym celu prowadzący przedstawi w postaci krótkiego wykładu bieżącą sytuacją polityczną w Syrii i Jordanii, główne przyczyny i skutki wojny domowej w Syrii, dane na temat rozmiaru kryzysu uchodźczego, a także kilka historycznych odniesień (np. problem uchodźców palestyńskich w Jordanii oraz przypomnienie, czym była organizacja Czarny Wrzesień). Ważnym aspektem rozważań będzie omówienie problematyki pod kątem potencjalnego radykalizowania się sytuacji, co mogłoby spowodować pojawienie się terrorystycznych grup w USA lub w Europie Zachodniej. Chcąc odstereotypizować obraz sytuacji, prowadzący pokaże najpierw różne zdjęcia z Jordanii oraz Syrii sprzed wojny (także z własnych podróży po tych krajach), które mają pokazać kraj zupełnie inny niż w przypadku większości doniesień medialnych, ograniczających się jedynie do jakiegoś jednorodnego wspólnego mianownika (np. Jordania jako kraj uchodźców z Syrii). Będą pokazane zarówno miejsca turystyczne, scenki rodzajowe z codziennego życia, jak i bogatsze centra ekonomiczne (to szczególnie w Jordanii). Tego typu metoda ma być zachętą do bardziej złożonego oglądu sytuacji.

8. Następnie prowadzący przedstawi dwie płaszczyzny omawiania (i rozumienia) tego typu zagadnień. Pierwsza z nich zostanie określona jako humanistyczna i skupiać się będzie na ludzkiej stronie zjawiska. Najważniejsze pytanie, chociaż zarazem na swój sposób okrutne z punktu widzenia realnych ludzkich dramatów w omawianych krajach, dotyczy próby przemyślenia, czy tego typu płaszczyzna w ogóle ma znaczenie w omawianiu polityki międzynarodowej, w której najczęściej badacze odnoszą się do interesów i twardych zasobów. Z drugiej strony w ostatnich latach obserwujemy (ciężko wskazać, na ile koniunkturalny) zwrot w kierunku polityki opartej na wartościach. Chcąc w atrakcyjny sposób zilustrować humanistyczną optykę spoglądania na problem imigrantów, prowadzący wyświetli fragment filmu krótkometrażowego K. Klimkiewicz *Hanoi–Warszawa*. Po czym rozpocznie się dalsza część dyskusji.

Spoglądając przez humanistyczny pryzmat na obejrzany reportaż, istotne będzie dostrzeżenie uniwersalnego wymiaru ludzkiego cierpienia, ludzkich potrzeb, pragnień, wartości, celów. Studenci zostaną zapytani, czy byli kiedyś w krajach pozaeuropejskich, a jeżeli tak, to jaki charakter miał ten wyjazd (chodzi o to, żeby wyeliminować sytuacje pobytu

turystycznego w odizolowanych strefach). Następnie studenci zostaną zapytani, czy znają jakiegoś uchodźcę. Chodzi o to, żeby uwypuklić, że różnego rodzaju lęki i stereotypy pojawiają się z powodu zarówno braku wiedzy, jak i – co ważniejsze – realnych doświadczeń społecznych, styczności. Ważne jest też, czy uchodźca to ktoś jeden, modelowy, czy dostrzega się różnorodność.

Kolejnym ważnym wątkiem będzie próba przemyślenia bardziej ogólnych zagadnień na osi: uniwersalizm–zróżnicowanie kulturowe. Szczególnie istotne w tej fazie dyskusji będą następujące pytania: 1) Czy istnieje jedna niezmienna natura człowieka, która ma charakter ahistoryczny i ponadkulturowy? 2) Jeżeli wszyscy ludzie są równi, a ich wartości mają charakter uniwersalny, to czy nie powinniśmy pomagać innym ludziom w imię takiego uniwersalistycznie pojętego człowieczeństwa? 3) Czy odmienne kultury mogą ze sobą dialogować (np. ze względu na pewne minimum aksjologiczne), czy są skazane na konflikt (jeżeli dialog jest możliwy, to w jaki sposób)? 4) Czy jesteśmy skazani na wybór pomiędzy paradygmatami: albo zróżnicowania kulturowe, a co za tym idzie aksjologiczne, albo uniwersalizm, czy też można te paradygmaty jakoś powiązać, a tym samym różnice pewnych systemów wartości między kulturami nie przeczą temu, że mogą one wypracowywać jakiś wspólny katalog wartości, których będą przestrzegać?

Prowadzący spotkanie, omawiając poszczególne odpowiedzi na te pytania, będzie odnosił się do różnych ujęć funkcjonujących w naukach społecznych, mających znaczenie z punktu widzenia omawianego problemu (np. koncepcja „końca historii” Francisa Fukuyamy oraz „zderzenia cywilizacji” Samuela Huntingtona; neopragmatyzm Richarda Rorty’ego; neokonserwatyzm i jego realne polityczne znaczenie). Omawiając płaszczyznę humanistyczną, prowadzący będzie się starał zwrócić uwagę na spójność (lub jej brak) i konsekwencje przyjmowanych założeń światopoglądowych przez studentów (np. napięcie pomiędzy poglądem, że prawa człowieka są uniwersalne a niechęcią do imigrantów) oraz na ich interpretacje. Odniesienia te są bardzo istotne, ponieważ bardzo często pojawiają się one w debacie publicznej i dostarczają różnego rodzaju argumentacji.

9. Druga płaszczyzna zostanie zainspirowana propozycjami analitycznymi Louisa Althussera, a odnosić się będzie do tego, jak badać rze-

czywistość społeczną pod względem głębokich uwarunkowań. Chodzi tu o jego tzw. antyhumanizm teoretyczny, który zakłada, że w prywatnych wzajemnych relacjach powinniśmy traktować się zgodnie z humanistycznymi wartościami (równości, wolności, szacunku itd.), ale chcąc zrozumieć relacje społeczno-polityczne, powinniśmy mieć świadomość rozmaitych strukturalnych prawidłowości. Oznacza to, że jednostki – ich status, pozycja, możliwości awansu i artykulacji swoich poglądów – zależą od rozmaitych czynników determinujących, na które jednostka nie ma wpływu. Co więcej, sam humanizm oraz humanistyczna aksjologia, używana jako argumentacja w analizie np. konfliktów zbrojnych albo odnoszona do imigrantów (np. powinniśmy im pomagać, bo przecież są takimi samymi ludźmi jak my) wynika również z takich strukturalnych uwarunkowań. Ta perspektywa może wydawać się studentom chłodna (nie bierze bowiem pod uwagę aspektów emocjonalnych), niemniej chodzi o to, żeby ukazać, iż cała kwestia uchodźców jest zanurzona w strukturze społeczno-politycznej. Dopiero rozpoznanie tych podpowierzchniowych mechanizmów może nam pomóc zrozumieć nie tylko, jak imigrantom pomóc, ale poradzić sobie z niechęcią do nich w krajach europejskich.

Jednym z najważniejszych narzędzi, które można zastosować do opisu wyłożonej powyżej problematyki, jest kategoria polityczności, szczególnie w ujęciu Chantal Mouffe i Ernesto Laclau. Mówiąc skrótowo, kategoria ta pozwala uwzględnić trzy ważne wymiary analizy. Po pierwsze, to, co polityczne wykracza poza samą politykę i przenicowuje wszystkie poziomy rzeczywistości społecznej. Problem imigrantów nie dotyczy tylko polityków, dotyczy zwykłych ludzi, a zarazem ma polityczne znaczenie. Po drugie, polityka to próba budowania porządku ze sprzecznych wizji, a polityczność to poziom społecznych sprzeczności. Problem imigrantów antagonizuje ludzi nie tylko prywatnie, ale przede wszystkim w ramach całej sfery publicznej. Po trzecie, co szczególnie istotne, polityczność wiąże się z ontologicznym (najbardziej fundamentalnym) poziomem konstytuowania się społeczeństwa. Istotne jest tutaj szczególnie pytanie o wrogość i niechęć do obcych, a mówiąc dokładniej – w jakim stopniu model polityczności, jaki wybieramy, ma charakter inkluzywny; kogo i na jakich zasadach włączamy do wspólno-

ty, a kogo i dlaczego wyłączamy? Odniesienia do imigrantów są w tym względzie bardzo czytelne.

Chantal Mouffe tłumaczyła za pomocą swojej koncepcji m.in. narastającą falę populizmu wraz z kryzysem demokracji liberalnej, ale i terroryzm islamistyczny. W obu przypadkach problemem okazuje się brak odzwierciedlenia przez partie polityczne realnych antagonizmów w życiu społecznym, które ostatecznie ujawniają się w zastępczej formie. W ten sposób jawi się kluczowe pytanie tego momentu zajęć: czy stosunek do przyjmowania uchodźców jest realnym antagonizmem, czy może zastępczym polem ideologicznej konfrontacji? Odnosząc się do tych kwestii, prowadzący będzie posiłkować się innymi ujęciami polityczności (np. odniesienia do wolności w sferze publicznej autorstwa A. Heller).

Część trzecia: Analiza mechanizmów wrogości wobec Innego

10. W tej części prowadzący postara się przeświecić ksenofobiczny wzorzec. Istotne będzie postawienie kilku pytań. Jak i dlaczego generujemy obrazy Innego jako obcego? Czy Obcy jest zewnętrzny, a może pochodzi z grupy? Jakie znaczenie ma Inny dla konstituowania się grupy i jej tożsamości?

W tej fazie ćwiczeń prowadzący wyjaśni etymologię terminu ksenofobia, zdefiniuje jej pojęcie oraz wskaże różne rodzaje. Następnie podane zostaną różne przykłady, żeby pokazać, jak powszechny od wieków był lęk przed obcymi. Można tu mówić wręcz o zapotrzebowaniu na Wroga. Taką rolę pełniły np. grupy mniejszościowe (szczególnie Żydzi) czy imigranci, wyznawcy innych religii, a nawet osoby niepełnosprawne umysłowo. Tego typu retoryka funkcjonuje także we współczesnej debacie publicznej w przypadku osób, które przekroczyły aksjologiczny horyzont grupy, np. pedofile.

Problematykę obcości tematyzuje również współczesna kultura popularna. Takie gatunki, jak horror czy s-f to – zgodnie z teorią Ch. Altmana – opowieści o radzeniu sobie z Innym transcendentnym. Przykładem może być kultowy film *Obcy*. Z kolei film i książka *Władca much* uzasadniają, jak istotne jest posługiwanie się Innym,

żeby skanalizować grupowe lęki oraz dokonać projekcji na wroga zewnętrznego, który zagraża grupie. Ale to właśnie tę grupę jeszcze bardziej scala. Trzecim przykładem będzie film *Dogville* L. Von Triera, który pokazuje, jak przypadkowa osoba z zewnątrz może stać się kimś, wobec kogo grupa przepracowuje własne traumy. Jednocześnie przygarnia, ale i wyrzuca poza nawias swojej społeczności.

11. Po krótkim przedstawieniu tego, czym jest Inny, Obcy, Wróg prowadzący postara się, w oparciu o przykład uchodźców, porozmawiać ze studentami na temat lęków, jakie budzą uchodźcy, a szerzej przedstawiciele odmiennych kultur. W tym miejscu padną pytania: dlaczego się ich boimy, co te lęki oznaczają, skąd pochodzą itp.? Ważniejsze od przekonywania, że żywione poglądy mijają się z prawdą obiektywną, jest przepracowanie i ujawnienie tych lęków, poznanie ich kluczowych fantazmatycznych reprezentacji i wyobrażeń, ich struktury, a także argumentacji. Z drugiej strony warto zestawić statystyki, ile osób ginie, przykładowo w Polsce, w wypadkach samochodowych, a ile w całej UE z ręki uchodźców, czy terrorystów islamskich. Należy wskazać, że jest to nie tyle strach przed konkretnym zagrożeniem, ale lęk, a więc strach irracjonalny. W tym kontekście warto przybliżyć pojęcie polityki strachu (*politics of fear*). Chodzi o to, jak emocje negatywne są wpisane w logikę stosunków społecznych i politycznych, i jak politycy wykorzystują nasze lęki, żeby antagonizować społeczeństwo, scalając zarazem własną grupę sympatyków. Używają do tego różnego rodzaju narracji, podtrzymują poczucie zagrożenia, a jednocześnie wskazują na proste recepty (np. będzie lepiej, jak nie przyjmujemy uchodźców).

11. Następnie zostaną ukazane trzy istotne (choć pewnie nie jedyne) płaszczyzny konstytuowania się ksenofobicznego wzorca.

Po pierwsze, zostaną ukazane społeczne i psychologiczne uwarunkowania generowania Innego w kontekście tworzenia się grup, a także kryteriów przynależności do nich, uwzględniających podział na swoich i obcych. Główną tezę w tym zakresie będzie próba uchwycenia, iż podziały tego typu mają charakter arbitralny, umowny, konwencjonalny, wyobrażony, nierzadko instrumentalny. Nie istnieją więc żadne obiektywne przesłanki, które pozwoliłyby na ukonstytuowanie się inności samej w sobie, która byłaby realną wrogością w stosunku do da-

nej grupy. Kolor skóry albo płeć są obiektywne, ale stosunek do osób o określonej płci lub kolorze skóry jest już wyobrażony i subiektywny.

W odniesieniu do tych abstrakcyjnych twierdzeń zostanie omówiony słynny eksperyment pedagogiczny Jane Elliot. Podzieliła ona dzieci według koloru oczu. Niebieskoocy zostali uznani za lepszych niż brązowoocy, którzy na dodatek dostali jeszcze brązowe kołnierzyki; byli więc stygmatyzowani. I to wystarczyło, żeby zantagonizować obie społeczności. Co więcej, „brązowi” stali się bardziej nieśmiali, przestraszeni, a trudność sprawiały im nawet zadania proste, które do tej pory robili bez problemu. Co więcej, czuli się winni tego, kim są. Eksperyment ten dowodzi, jak łatwo w ludziach wytworzyć poczucie obcości i wyobcowania na podstawie mało znaczących kryteriów. W miarę możliwości czasowych zostanie zaprezentowany fragment filmu z rejestracją tego eksperymentu. Warto w tym kontekście również przypomnieć krótko stanfordzki eksperyment Ph. Zimbardo. W jego ramach osoby zostały podzielone na dwie grupy: więźniów i strażników, a ich zachowanie z czasem zaczęło odbywać się według wyobrażonych sposobów zachowania w tej grupie, nawet jeżeli prywatnie osoby te żywiły zupełnie inne przekonania. Ten teoretyczny eksperyment był następnie aplikowany w wyjaśnianiu realnych wydarzeń w więzieniu Abu Graib.

Warto w tym kontekście pokazać, jak zmienił się stosunek do uchodźców z Azji i Afryki pomimo tego, że obiektywnie jest ich w naszym kraju bardzo mało (zwłaszcza tych, których się realnie boimy). Przy tej okazji można wskazać na przykład takich zjawisk, jak współczesny polski antysemityzm, który funkcjonuje pomimo tego, że w Polsce tak naprawdę niemal nie ma Żydów.

Po drugie, proces generowania obcości i wrogości zachodzi na płaszczyźnie symbolicznej. Jak pisał I. Ciolović – nie chodzi o to, żeby traktować symbole jako oręża konfrontacji, ale żeby zagospodarować samą przestrzeń symboliczności. W ten sposób organizuje się świadomość grupową, przepracowuje zbiorowe emocje, porządkuje społeczną pamięć itd. Same reguły uczestnictwa nie wystarczą. Nieskuteczna byłaby również naga siła. Grupy działają niejako od środka, poprzez przymus symboliczny i tworzenie hegemonii, a więc takiego ładu, który jest współkreowany przez podporządkowanych i za ich zgodą.

Współcześnie takie symboliczne przepracowywanie dokonuje się chociażby w kulturze popularnej (np. w filmach), ale tutaj można też status quo zakwestionować. Wymiar symboliczny jest ważny, ponieważ grupa potrzebuje tego, aby wykreować i domknąć własną tożsamość zbiorową i potrzebuje narracji, które jej to umożliwiają. W ten sposób pojawiły się np. na Opolszczyźnie manifestacje pod nazwą „Stop z islamizacją Prudnika”. Dla innych takim wrogiem mogą być Niemcy. Wyrazem takich symbolicznych akcji są np. napisy na murach.

Po trzecie, ostateczną stawką w relacjach my–oni jest konfrontacja polityczna. Obcy staje się wrogiem, który konstytuuje samą egzystencję grupy i dąży do eliminacji albo deprecjacji grupy wrogiej. Warto omówić tu z jednej strony teorię Carla Schmitta (polityczność jako wrogość), ale i koncepcję antropologiczną kozła ofiarnego Rene Girarda. W obu przypadkach Obcy jest zarazem kimś spoza grupy, ale i wyobrażonym „produktem” samej grupy.

12. Na koniec zajęć prowadzący raz jeszcze zada studentom pytanie o ich stosunek do pomocy uchodźcom przez kraje europejskie (łącznie z pobytem i pomocą na miejscu). Szybkie przeliczenie głosów oraz krótki komentarz z odniesieniem do najważniejszych tez i twierdzeń będzie stanowił podsumowanie zajęć.

Reportaż Fundacji HumanDoc ***Życie uchodźców w Jordanii***

Napływ migrantów afrykańskich do Europy a wzrost nastrojów ksenofobicznych z użyciem filmu *Kenia – nierówne korzyści* z rozwoju gospodarczego

Wzmożony napływ do Europy osób ubiegających się o status uchodźcy w latach 2015–2016 sprawił, że w wielu krajach europejskich (zarówno tych bezpośrednio dotkniętych kryzysem, jak i tych, które on ominął, np. w Polsce) do głosu doszły ruchy instrumentalizujące obawy przed „Innymi” – imigrantami, uchodźcami, muzułmanami (np. *Alternative für Deutschland* w Niemczech, czy Liga Północna we Włoszech). Obawy przed „inwazją” uchodźców i migrantów nie tylko pomogły Donaldowi Trumpowi w zdobyciu fotela prezydenckiego, ale również przyczyniły się do sukcesu zwolenników Brexitu podczas referendum dotyczącego obecności Wielkiej Brytanii w Unii Europejskiej¹. U podstaw tych obaw, przybierających często charakter paniki moralnej², bardzo często leży brak zrozumienia najważniejszych przyczyn procesów migracyjnych, do których obok wojen i konfliktów oraz prześladowań politycznych i religijnych należą również rosnące nierówności ekonomiczne, bieda, brak pracy (by wymienić tylko część), które popychają ludzi do opuszczania swoich stron rodzinnych. Właściwe zrozumienie procesów migracyj-

¹ D. Butler, *Refugees in Focus*, „Nature” 2017, Vol. 543, s. 22.

² S. Cohen, *Folk Devils and Moral Panics. The Creation of Mods and Rockers*, St. Martin’s Press, New York 1972.

nych oraz przyczyn migracji do Europy jest kluczowym narzędziem do walki z ksenofobią, islamofobią i szeroko pojętą nietolerancją.

1. Przed projekcją filmu należy wyjaśnić podstawowe pojęcia i zagadnienia związane z procesami migracyjnymi oraz ksenofobią i islamofobią.

Choć zjawisko migracji znane jest ludziom od niepamiętnych czasów, współcześnie nabrało ono bezprecedensowych rozmiarów i wielu badaczy mówi wręcz o nastaniu ery migracji³ i ery mobilności⁴. Dzięki szybkim i stosunkowo łatwo dostępnym środkom transportu przemieszczanie się – w tym na znaczne odległości – stało się bardziej powszechne niż kiedykolwiek wcześniej. Podjęciu decyzji o migracji sprzyja także dostępność informacji na temat różnych miejsc na świecie, która sprawia, że „obcy świat stał się mniej zagadkowy i bardziej przyjazny”⁵. Złagodzeniu ulegają więc bariery kulturowe, a także techniczne, administracyjne i ekonomiczne, ograniczające do tej pory przemieszczanie się, szczególnie na duże odległości.

Ludzie przemieszczają się z wielu powodów na różne odległości (począwszy od wędrowek w ramach regionów przygranicznych, a skończywszy na migracjach międzykontynentalnych), pozostając w danym miejscu krócej lub dłużej, by niekiedy, po upływie pewnego czasu, ponownie podjąć wędrowkę, przenieść się dalej lub powrócić – na stałe albo tymczasowo – do rodzimego obszaru. Migracja to zjawisko złożone, które próbuje się uchwycić na różne sposoby. Mowa jest najczęściej o: migracjach dobrowolnych i przymusowych, migracjach ekonomicznych i politycznych, migracjach zewnętrznych i wewnętrzpaństwowych, migracjach uregulowanych i nieuregulowanych (zwane także nielegalnymi), migracjach kobiet, emerytów, pracowników, studentów, czy migracjach w ramach łączenia rodzin; a także o migracjach łańcuchowych (w których decyzja o migracji i sam proces przemieszczania się do nowego miejsca oraz adaptacji w nowym miejscu są zapośredni-

³ S. Castels, J. M. Miller, *Migracje we współczesnym świecie*, PWN, Warszawa 2011.

⁴ J. Urry, *Mobilities*, Polity Press, Cambridge 2007; idem, *Socjologia mobilności*, PWN, Warszawa 2009.

⁵ M. Okólski, *Europe in movement: migration from/to Central and Eastern Europe*, CMR Working Papers (22/80), 2007, s. 103.

zione najczęściej przez krewnych bądź znajomych) i tych, które zakładają indywidualne decyzje; migracjach osiedleńczych i tymczasowych (w tym migracjach wahadłowych) oraz migracji płynnej (polegającej na ciągłym ruchu i przemieszczaniu się pomiędzy krajem przyjmującym i krajem pochodzenia). Określenia te nie składają się na wyczerpujący opis zjawiska migracji, a raczej stanowią odniesienia do jego rozlicznych wymiarów.

Decyzja o podjęciu migracji może mieć charakter autonomiczny i wiązać się z chęcią polepszenia własnej sytuacji ekonomiczno-społecznej, może też zostać podjęta na skutek przymusu, związanego z zagrożeniem życia w wyniku prześladowań czy działań wojennych. W tym ostatnim przypadku mówimy o migrantach przymusowych, do których zalicza się osoby ubiegające się o azyl oraz te, które uzyskały już status uchodźcy. Według Konwencji Genewskiej z 1951 roku uchodźcą jest osoba, która „na skutek uzasadnionej obawy przed prześladowaniem z powodu swojej rasy, religii, narodowości, przynależności do określonej grupy społecznej lub z powodu przekonań politycznych przebywa poza granicami państwa, którego jest obywatelem i z powodu tych obaw nie może lub nie chce korzystać z ochrony tego państwa”. Obecnie zwraca się także uwagę, że zagrożenie dla życia niekoniecznie wiąże się z sytuacją polityczną, jaka panuje na obszarze rodzimym uchodźcy, ale może mieć charakter przymusu ekonomicznego. Władze europejskie z reguły bardzo wąsko interpretują „przymus” i ograniczają go do imigrantów politycznych, co sprawia, że otrzymanie statusu uchodźcy jest bardzo trudne. Na koniec 2015 roku na świecie było ponad 21 milionów uchodźców, którzy uciekali przed konfliktami w Afryce i Azji (nade wszystko Syryjczycy, Afgańczycy i Somalijczycy). Zdecydowana większość z nich zamieszkiwała kraje sąsiednie, a jedynie nieliczni trafili do Europy i USA⁶. Jednocześnie rośnie liczba migracji wywołanych przez czynniki środowiskowe, co wiązać można między innymi z zachodzącymi zmianami klimatycznymi⁷.

⁶ D. Butler, *Refugees in Focus*, op.cit.

⁷ K. Pędziwiatr, A. Legut, *Migracje globalne i lokalne z perspektywy Polski (Global and local migration from the perspective of Poland)*, [w:] *Globalna układanka*, Instytut Globalnej Odpowiedzialności, Warszawa 2015, s. 88–100; IOM, *World Mi-*

Ksenofobia (od greckiego „ksenos” – obcy, gość oraz „phobos” – lęk) początkowo odnosiła się do szeroko pojętego strachu przed obcymi. Aktualnie pojęcie to obejmuje szeroką paletę postaw: od braku akceptacji i niechęci względem innych osób, grup, narodów do otwartej wrogości pod ich adresem. Wśród grup bardzo często stykających się ze zjawiskiem ksenofobii są różnego typu grupy imigranckie – napływowe. Postawy niechęci wobec nich mają różne podłoże, a bardzo często są nimi poczucie zagrożenia i obcości ze strony osób i grup postrzeganych jako zasadniczo różne od „nas”. Powstają nie tylko na gruncie różnic etnicznych i narodowościowych, ale również biologicznych, kulturowych, językowych, „rasowych” i religijnych.

Jednym z typów ksenofobii, mających swe podłoże przede wszystkim w różnicach religijnych, choć odwołujących się również do różnic etnicznych, kulturowych, a nawet „rasowych”, jest islamofobia. Występuje ona, gdy islam i muzułmańska „kultura” ujmowana jest w skrajnie deterministyczny i esencjalistyczny sposób (stając się tym samym funkcjonalnym ekwiwalentem biologicznie rozumianej „rasy”). Z tego względu islamofobię niektórzy badacze nazywają również „antymuzułmańskim rasizmem kulturowym”⁸.

Termin „islamofobia” został rozpowszechniony przez brytyjski think tank Runnymede Trust, który w 1997 roku, czyli cztery lata przed zamachami terrorystycznymi na World Trade Center i Pentagon oraz początkiem „wojny z terroryzmem”, opublikował raport pt. *Islamophobia: A Challenge for Us All* (Islamofobia: wyzwanie dla nas wszystkich). Jego autorzy zwracają uwagę na wzrost uprzedzeń antymuzułmańskich na niespotykaną dotąd skalę i definiują islamofobię jako „niczym nieuzasadnioną wrogość w stosunku do islamu oraz praktyczne konsekwencje tej wrogości, przejawiające się w niesprawiedliwej dyskryminacji członków społeczności muzułmańskich i wyłączeniu ich poza główny tok spraw życia politycznego i społecznego kraju”⁹. Badacze zauważa-

gration Report, 2014, s. 34, http://publications.iom.int/bookstore/free/WMR2013_EN.pdf [dostęp: 10.04.2013].

⁸ M. Bobako, *Rasa i religia. Trajektorie antysemityzmu i islamofobii*, „Tematy z Szewskiej – Kwartalnik Interdyscyplinarny” 2014, nr 3 (13), s. 39.

⁹ Runnymede Trust, *Islamophobia: Challenge for Us All*, London 1997, s. 13.

ją ponadto, iż uproszczone postrzeganie islamu idzie z reguły w parze z przeświadczeniem o nieuchronnym konflikcie pomiędzy Zachodem i islamem¹⁰. Tego typu przekonanie opiera się z kolei na całej serii fałszywych przesłanek, według których islam jest religią statyczną i jednorodną; jej normatywny szkielet ma bardzo niewiele wspólnego z wartościami i praktykami innych kultur (szczególnie Zachodu), w stosunku do których pozostaje on w wyraźnej niższości; a ponadto jest agresywny, pełen przemocy, niedemokratyczny i wspiera terroryzm¹¹.

Choć raport Runnymede Trust dotyczył szeroko rozpowszechnionych uprzedzeń antymuzułmańskich w Wielkiej Brytanii, to termin używany do ich opisu, „islamofobia”, w szybkim tempie stał się popularny także w innych krajach europejskich i pozaeuropejskich zamieszkałych przez liczne mniejszości muzułmańskie. Nie oznacza to jednak, że został on przyjęty przez wszystkich badaczy z entuzjazmem. Jeden z krytycznych głosów należał do Freda Hallidaya, który słusznie zauważył, że społeczeństwa Zachodu obawiają się nie tyle abstrakcyjnej dla większości religii (islam), ile nade wszystko jej wiernych. Zamiast słowa „islamofobia” postulował używanie terminu „muzułmanofobia”, wskazując, że trzonem zjawiska, które opisuje raport Runnymede Trust, jest antymuzułmańskość¹². Pomimo głosów krytycznych ze strony środowiska akademickiego i mniejszości muzułmańskich (obawiających się jedynie wzmocnienia zjawiska wykluczenia) termin ten wszedł do kanonu naukowych narzędzi badawczych jak również języka powszechnego.

2. Podać podstawowe informacje o Kenii:

Kenia to centrum biznesowo-administracyjno-finansowe Afryki Wschodniej

¹⁰ K. Pędziwiatr, *Islamophobia as a New Manifestation of Polish Fears and Anxieties*, [w:] R. Kusek, J. Purchla, J. Santera-Szeliga (red.), *Nations and Stereotypes Twenty Five Years After: New Borders, New Horizons*, International Cultural Centre, Kraków 2015, s. 132–150.

¹¹ Runnymede Trust, *Islamophobia: Challenge for Us All*, op.cit.

¹² F. Halliday, *“Islamophobia” reconsidered*, „Ethnic and Racial Studies” 1999, Vol. 22, No. 5, s. 892–902.

Państwo położone w Afryce Wschodniej nad oceanem, graniczące od północy z Somalią (682 km), Etiopią (861 km), Sudanem Półd. (232 km), od zachodu z Ugandą (933 km), a od południa z Tanzanią (769 km). Jego powierzchnia całkowita to 582,6 tys. km².

W 2015 roku Kenia liczyła 46 mln mieszkańców oraz notowała wzrost PKB na poziomie 5,5%. Stolicą kraju jest Nairobi, a językami urzędowymi suahili i angielski.

Kenia uzyskała niepodległość w 1963 roku. Bezpośrednio przed jej uzyskaniem była częścią terytoriów kolonialnych Wielkiej Brytanii.

3. Przed projekcją podzielić osoby oglądające na 3–4 grupy i każdą grupę poprosić o zwrócenie uwagi podczas projekcji na odmienne zagadnienia filmu. Poniższe pytania bez odpowiedzi można sobie wydrukować wcześniej osobno dla każdej grupy, a następnie rozdać albo podyktować grupie do zapisania. Wskazać moderatora oraz reportera w każdej grupie. (Zajęcia na podstawie powyższych i poniższych informacji można prowadzić również bez podziału na grupy – wtedy dyskusję moderuje prowadzący).

Grupa 1. Migracje.

Pytania do wszystkich jej członków przed projekcją:

- Jak wysokie jest bezrobocie w kraju? (40%) – Jaki procent ludzi w kraju żyje poniżej progu ubóstwa? (ok. 20 mln) – Co się wiąże ze wzrostem nierówności ekonomicznych w kraju? (m.in. wzrost przestępczości, wysokie koszty życia, migracje) – Jaka część społeczeństwa ma poniżej 35 lat? ($\frac{3}{4}$ ludności populacji).

Grupowe odpowiadanie na powyższe pytania po projekcji.

Pytania dla wskazanego przed projekcją moderatora do prowadzenia dyskusji grupowej po projekcji:

- Czy ubóstwo może być przyczyną migracji? Jakie warunki mogą się do tego przyczyniać? (m.in. istnienie sieci migracyjnych) – Co może sprawić, że taki proces migracyjny nie następuje pomimo bardzo trudnej sytuacji bytowej w danym kraju? (trudności w opuszczeniu kraju oraz we wjeździe do innego kraju, siła paszportu mierzona możliwościami bezwizowego przekraczania

granic międzynarodowych – ewentualnie inne pytania z zakresu ekonomicznych przyczyn migracji).

Po 15–30 minutach dyskusji reporter grupowy zdaje relacje innym uczestniczącym w zajęciach i ewentualnie odbywa się dalsza dyskusja bez podziału na grupy.

Grupa 2. Wzrost bez rozwoju.

Pytania do wszystkich jej członków przed projekcją:

- Czym są slumsy w Kenii? Ile osób mieszka w Kiberze?
- Czym się charakteryzują ich mieszkańcy? (bardzo często żyją poniżej granicy nędzy)
- Do jakich dóbr podstawowych często mają ograniczony dostęp? (m.in. ograniczony dostęp do wody)
- Dlaczego ludzie mogą chcieć mieszkać w slumsach?

Grupowe odpowiadanie na powyższe pytania po projekcji.

Pytania dla wskazanego przed projekcją moderatora do prowadzenia dyskusji grupowej po projekcji: – Na czym polega wzrost bez rozwoju? (wzrost mierzony PKB niewiele mówi o rozwoju, jeśli nie analizuje wskaźników biedy, bezrobocia i skali nierówności – jeśli te wskaźniki nie maleją w sytuacji wzrostu ekonomicznego, to występują silne przesłanki do tego, by mówić o wzroście bez rozwoju)? Dlaczego kenijski przypadek można analizować jako typowy dla kraju, w którym ma miejsce „growth without development”? (kraj się rozwija, ale ten rozwój nie przekłada się na poprawę sytuacji osób szczególnie najbiedniejszych. Często mamy tu do czynienia z efektem św. Mateusza – bogatsi jeszcze bardziej się bogacą, a biedni biednieją) – W jaki sposób można poprawić sytuację osób najbiedniejszych w Kenii i innych krajach regionu?

Po 15–30 minutach dyskusji reporter grupowy zdaje relacje innym uczestniczącym w zajęciach i ewentualnie odbywa się dalsza dyskusja bez podziału na grupy.

Grupa 3. Współczesne niewolnictwo.

Pytania do wszystkich jej członków przed projekcją

- Czy w kraju istnieje powszechny system zabezpieczenia socjalnego? (Nie)

- Dlaczego rodzice decydują się na oddawanie swoich dzieci na „służbę” do innych rodzin? (m.in. chęć poprawy swojej sytuacji ekonomicznej)
- O jakich innych sposobach wykorzystywania dzieci mówi film? (m.in. żebraniu pod okiem rodziców)
- Co film mówi o handlu organami?

Grupowe odpowiadanie na powyższe pytania po projekcji.

Pytania dla wskazanego przed projekcją moderatora do prowadzenia dyskusji grupowej po projekcji: – Na czym polega współczesne niewolnictwo? – W jaki sposób można zapobiegać zjawisku współczesnego niewolnictwa? – Dlaczego dzieci są szczególnie narażone na zjawisko handlu ludźmi?

Po 15–30 minutach dyskusji reporter grupowy zdaje relacje innym uczestniczącym w zajęciach i ewentualnie odbywa się dalsza dyskusja bez podziału na grupy.

Grupa 4. Człowiek i środowisko naturalne.

Pytania do wszystkich jej członków przed projekcją:

- Z jakimi problemami zмага się park narodowy zlokalizowany w granicach kenijskiej stolicy – Nairobi? (m.in. super cenny grunt, ogromna presja deweloperów, zanieczyszczenia z fabryk)
- Czego szukają ludzie na miejskim wysypisku śmieci? (m.in. minerałów i pożywienia)
- Jaką dewizą się kierują i dlaczego? (Lepiej umrzeć jutro od chorób niż dziś z głodu)

Grupowe odpowiadanie na powyższe pytania po projekcji.

Pytania dla wskazanego przed projekcją moderatora do prowadzenia dyskusji grupowej po projekcji: – Na czym polega konflikt człowieka z naturą, który toczy się aktualnie w Kenii oraz – szerzej – w Afryce, gdzie następuje dynamiczny rozwój demograficzny? – W jaki sposób Kenijczycy próbują radzić sobie z problemami zmian klimatycznych i wpływu człowieka na naturę? (m.in. przez rozwój ekoenergii, fotowoltaiki) – Jakie dodatkowe działania powinni podejmować w celu przeciwdziałaniu degradacji środowiska naturalnego? W jaki sposób mogą ich w tym wspierać również Europejczycy?

Po 15–30 minutach dyskusji reporter grupowy zdaje relacje innym uczestniczącym w zajęciach i ewentualnie odbywa się dalsza dyskusja bez podziału na grupy.

Podsumowanie dyskusji przez prowadzącego zajęcia.

Bibliografia

- Bobako M., *Rasa i religia. Trajektorie antysemityzmu i islamofobii*, „Tematy z Szewskiej – Kwartalnik Interdyscyplinarny” 2014, nr 3 (13).
- Butler D., *Refugees in Focus*, „Nature” 2017, Vol. 543.
- Castels S., Miller J. M., *Migracje we współczesnym świecie*, PWN, Warszawa 2011.
- Cohen S., *Folk Devils and Moral Panics. The Creation of Mods and Rockers*, St. Martin's Press, New York 1972.
- Halliday F., *“Islamophobia” reconsidered*, „Ethnic and Racial Studies” 1999, Vol. 22, No. 5.
- IOM, *World Migration Report*, 2014, http://publications.iom.int/bookstore/free/WMR2013_EN.pdf.
- Okólski M., *Europe in movement: migration from/to Central and Eastern Europe*, CMR Working Papers (22/80), 2007.
- Pędziwiatr K., *Islamophobia as a New Manifestation of Polish Fears and Anxieties*, [w:] R. Kusek, J. Purchla, J. Santera-Szeliga (red.), *Nations and Stereotypes Twenty Five Years After: New Borders, New Horizons*, International Cultural Centre, Kraków 2015.
- Pędziwiatr K., Legut A., *Migracje globalne i lokalne z perspektywy Polski (Global and local migration from the perspective of Poland)*, [w:] *Globalna układanka*, Instytut Globalnej Odpowiedzialności, Warszawa 2015.
- Runnymede Trust, *Islamophobia: Challenge for Us All*, London 1997.
- Urry J., *Socjologia mobilności*, PWN, Warszawa 2009.
- Urry J., *Mobilities*, Polity Press, Cambridge 2007.

Reportaż Fundacji HumanDoc
Kenia – Nierówne korzyści z rozwoju gospodarczego

Migracje międzynarodowe we współczesnym świecie: wyzwania dla państwa

Scenariusz zajęć z wykorzystaniem materiału filmowego: Afrykanie idą do Europy. Ryzykują życiem, a potem żałują.

I. Cel zajęć:

1. Cel główny: zapoznanie studentów z cechami współczesnych migracji do państw UE oraz działaniami państw europejskich i Unii Europejskiej w zakresie zarządzania napływami migracyjnymi
2. Cele szczegółowe:
 - Wiedza
 - Student zna model czynników przyciągających i odpychających Lee
 - Student wie na czym polega teoria sieci migracyjnych
 - Student ma opanowaną wiedzę na temat charakterystyki napływów migracyjnych do Europy
 - Student zna podstawowe modele polityki migracyjnej
 - Student zna uwarunkowania zewnętrzne i wewnętrzne kształtowania polityki migracyjnej
 - Umiejętności
 - Student umie zidentyfikować czynniki przyciągające migrantów do Europy
 - Student potrafi wskazać główne motywy decyzji migracyjnych
 - Student potrafi określić, jakie elementy powinna zawierać skuteczna polityka migracyjna

- o Kompetencje
 - Student rozumie wielowątkowość procesu migracyjnego
 - Student jest w stanie przedstawić argumenty migrantów jak i społeczeństw przyjmujących w zakresie percepcji migracji do Europy

II. Czas trwania 90 minut, uczestnicy ok. 30 osób.

III. Środki dydaktyczne:

1. Reportaż o afrykańskich migrantach w regionie Cieśniny Gibraltarskiej: <https://opinie.wp.pl/imigranci-z-afryki-ida-do-europy-rze-czywistosc-bardzo-rozni-sie-jednak-od-wyobrazen-6287770661521537a>
2. Materiały potrzebne w trakcie zajęć – karta zadań do uzupełnienia w trakcie oglądania reportażu
3. Dyskusja – jak działa europejska polityka migracyjna
4. Warunek wstępny zajęć – studenci zapoznani są z literaturą na temat podstawowych zasad działania europejskiej polityki migracyjnej oraz charakterystyką napływów migracyjnych do Europy w ostatnich 10 latach. Są świadomi specyfiki procesów migracyjnych w Europie (przeczytali literaturę).
5. Literatura do zajęć:
 - P. Kaczmarczyk, W. Kloc-Nowak, *Teorie migracji*, w: *25 wykładów o migracjach*, red. Nauk. M. Lesińska, M. Okólski, Wyd. Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2018.
 - A. Fihel, *Przyczyny migracji*, w: *25 wykładów o migracjach*, op. cit.
 - M. Lesińska, M. Duszczyk, *Polityka migracyjna*, w: *25 wykładów o migracjach*, op. cit.
 - J. Szymańska, *Strategia Unii Europejskiej wobec kryzysu migracyjnego: priorytety, bariery, efekty*, „Studia BAS”, Nr 3(51) 2017, s. 159–186
6. Literatura do pogłębienia tematu:
 - Ch. Rudolph, *Security and Political Economy of International Migration*, „The American Political Science Review”, Nov. 2003;97,4.
 - D. S. Massey, J. Arango, G. Hugo, A. Kouaouci, A. Pellegrino and J. E. Taylor, *Theories of International Migration: A Review and Appraisal*, „Population and Development Review”, Vol. 19, No. 3 (Sep., 1993).

IV. Przebieg zajęć

Wprowadzenie (ok. 10 min)

Studenci we wprowadzeniu zapoznają się z problemami/wyzwaniami dotyczącymi zajmowania się zjawiskiem migracji międzynarodowych. We wstępie należy podkreślić, że z jednej strony migracje dotyczą pojedynczych osób (indywidualne decyzje o migracji), ale jest to zjawisko oddziałujące na wiele poziomów, nie tylko mikro- (pojedyncze osoby), mezo- (gospodarstwa domowe/rodziny) ale makro- (na poziomie społeczeństw/ gospodarek/ państw). Migracje analizowane są z różnych perspektyw teoretycznych. Do ich wyjaśnienia w pierwszej kolejności posługujemy się podejściem ekonomicznym, ale dla pełnego obrazu konieczne jest uwzględnienie podejścia socjologicznego, psychologicznego i politologicznego. Równocześnie musimy przechodzić pomiędzy różnymi szczeblami szczegółowości: od spojrzenia na narracje jednostek po perspektywę masowych zjawisk i działań państw wobec nich. Poinformowanie studentów, że obejrzą film i mają uzupełnić kartę odpowiedzi do filmu.

Część zasadnicza (50 min + 15 min na film)

Studenci oglądają film i uzupełniają kartę zadań. Po obejrzeniu filmu i uzupełnieniu karty zadań studenci prezentują odpowiedzi na pytania zawarte w karcie odpowiedzi. Karta zawiera pytania odnoszące się do filmu:

- Jakie powody migracji wymieniali bohaterowie reportażu?
- Jak oceniają swoją sytuację w Europie bohaterowie reportażu?
- Jakie wyzwania dla Europy niesie ze sobą migracja z Afryki (wymieniane przez bohaterów reportażu)?
- Jakie szanse dla Europy niesie ze sobą migracja z Afryki (wymieniane przez bohaterów reportażu)?

Odpowiedzi, gdy wszyscy już uzupełnią karty, są omawiane na forum grupy.

W pierwszej kolejności omawiane są powody migracji – wprowadzane jest pojęcie modelu czynników przyciągających i odpychających E. Lee. W oparciu o siatkę pojęciową Lee porządkujemy powody/motywy migracji bohaterów reportażu.

Pytania dodatkowe do dyskusji: Przed jakimi dylematami stoją europejskie społeczeństwa w obliczu presji migracyjnej z Afryki Północnej? Podjęcie wątku „kradzieży pracy” Europejczykom poprzez wprowadzenie koncepcji dualnego rynku pracy Piora. Podjęcie wątku poczucia zagrożenia przez Europejczyków w związku z napływem migracyjnym. Wyjaśnienie zjawiska polityzacji polityki migracyjnej. Przedstawienie wyników badań Christophera Rudolpha na temat wpływu zmian w poziomie bezpieczeństwa społecznego na otwartość/zamykanie polityk migracyjnych.

Podjęcie wątku różnic gospodarczych i rozwojowych między państwami pochodzenia a państwami przyjmującymi migrantów. Wprowadzenie koncepcji systemu światowego I. Wallersteina jako teoretycznej interpretacji przepływów migracyjnych między Afryką i Europą.

Następny wątek rozmowy dotyczy oczekiwań migrantów wobec rządów/państw oraz w jaki sposób oceniają swoją sytuację jako migranci w Europie. Zwrócenie uwagi na poczucie „utknięcia” w Europie i rozczarowania zdecydowanie mniejszymi możliwościami realizacji planów.

Cześć druga: wprowadzenie pytania głównego: jak działa europejska polityka migracyjna?

Omówienie odpowiedzi dotyczących percepcji szans i zagrożeń wynikających z migracji Afrykanów do Europy.

Pytanie dodatkowe w dyskusji: jakie są oczekiwania ludzi wobec państwa, a jakie są możliwości ze strony państwa zaspokojenia tych potrzeb (nawiązanie do tezy z reportażu, że nie są określone kryteria imigracji).

Przedstawienie podstawowych dylematów w formułowaniu polityki migracyjnej państwa:

- 1) Konieczność uwzględnienia kontekstu i uwarunkowań zewnętrznych oraz wewnętrznych (sprzecznych).
- 2) Konieczność balansu pomiędzy logiką rynkową a polityczną logiką wspólnoty (nawiązanie do wprowadzonego wątku polityzacji polityki migracyjnej, który zwykle pojawia się przy kryzysie ekonomicznym).
- 3) Konieczność uwzględniania społecznego i osobistego kontekstu migracji – wprowadzenie teorii sieci migracyjnych i kapitału społecznego oraz teorii skumulowanej przyczynowości.

Podsumowanie (10/15 min)

Zwrócenie uwagi na konieczność znajomości sytuacji w miejscach, z których przybywają migranci.

Zwrócenie uwagi na poziom motywacji migrantów i ich plany dotyczące pobytu w Europie (bez względu na warunki pobytu).

Zwrócenie uwagi na systemowy charakter presji migracyjnej do Europy.

Zwrócenie uwagi na sytuację państw, które ze względu na funkcjonowanie sieci migracyjnych mają ograniczone możliwości zasadniczego zarządzania napływami (migracje będą nawet jeśli warunki wstępnie przyciągające przestaną działać). Równocześnie to państwa kształtują warunki „gry migracyjnej” – ustalają zasady wjazdu, decydują, kto może przebywać na terytorium i co może na nim robić itd.

Reportaż Fundacji HumanDoc ***Imigranci z Afryki***

Scenariusz zajęć z przedmiotu „Intercultural Communication”

Przebieg zajęć (czas trwania: 1,5 godz.):

- I. Wprowadzenie teoretyczne, miniwykład (prezentacja) połączony z dyskusją oraz pracą w grupach.
- II. Emisja filmu *Malta – imigranci z Afryki*.
- III. Dyskusja po obejrzeniu filmu oraz praca warsztatowa w grupach.

Opis seminarium:

Celem seminarium „Intercultural Communication” jest poszerzenie wiedzy z zakresu komunikacji międzykulturowej, dialogu międzykulturowego, kompetencji międzykulturowych, roli mediów w środowisku zróżnicowanym kulturowo oraz współczesnych migracji. Zajęcia oferowane są w ramach studiów licencjackich dla studentów obcokrajowców, prowadzone są w języku angielskim. Seminarium ma stanowić możliwość zapoznania się z głównymi teoriami i koncepcjami z zakresu komunikacji międzykulturowej. Studenci mają możliwość poznania istotnych nurtów badawczych związanych z komunikacją międzykulturową. Zajęcia te mają także uczyć studentów, jak wspomagać dialog międzykulturowy, w jakim zakresie zwiększać kompetencje międzykulturowe, jak rozumieć odmienności kulturowe oraz w jaki sposób pracować w zespołach międzykulturowych. Praca podczas seminarium prowadzona jest także w mniejszych grupach. Studenci sami poszukują nowych

rozwiązań podczas analizowania konkretnych zagadnień, a także ciekawych przypadków z krajów, z których pochodzą.

Przebieg zajęć z omówieniem poszczególnych części:

I. Pierwsza część stanowiła wprowadzenie teoretyczne oraz zrozumienie kontekstu prezentowanego filmu.

1. Czym różnią się kultury? Jakie są różnice kulturowe? Jakie trudności napotykamy w nowym środowisku? Co oznacza szok kulturowy? Co ułatwia funkcjonowanie w całkiem odmiennym kulturowo świecie?

Czas trwania wprowadzenia: 15 minut.

Wykorzystany został podział zaproponowany przez G. Hofstede. Omówione zostały wymiary kultury, w tym: hierarchiczność, kolektywizm–indywidualizm, unikanie niepewności oraz kobiecość–męskość. Następnie zwrócono uwagę na typologię E. Halla – kultur słabo i mocno uzależnionych od kontekstu. Kultury te różni od siebie forma przekazu, oznacza to, że te bardziej uzależnione od kontekstu większą część informacji przekazują przez komunikaty niewerbalne, w przeciwieństwie do kultur słabo uzależnionych od kontekstu, gdzie dominują przekazy werbalne. Dlatego też w przypadku tych pierwszych bardzo ważną rolę odgrywają dodatkowe cechy uczestników przekazu, jak na przykład: ubiór, wygląd zewnętrzny, dystans, kontakt wzrokowy. Podział dokonany przez Halla jest bardzo istotny dla procesu komunikacji międzykulturowej, ponieważ zakłada, że im bardziej kultury różnią się od siebie, w znaczeniu uzależnienia od kontekstu, tym trudniej jest się porozumieć ich reprezentantom.

Następnie zwrócono uwagę na teorię adaptacji międzykulturowej, która pozwoliła W. Gudykunstowi na zbadanie wzajemnych relacji uczestników procesu komunikowania, którzy znaleźli się w obcym dla siebie środowisku kulturowym. Teoria ta pozwala między innymi opisać procesy akulturacji, jakim podlegają imigranci. Gudykunst oparł swoją teorię na dwóch czynnikach – niepewności i niepokoju. Dlatego też o pełnej adaptacji międzykulturowej jednostki można mówić wówczas, gdy w kontaktach z kulturą gospodarzy nie będzie ona odczuwała ani niepewności, ani niepokoju. Wysoki poziom obu czynników – nie-

pewności i niepokoju – jest najczęściej wynikiem pełnej akceptacji i zaadoptowania kultury gospodarzy. Jeżeli natomiast obserwujemy niski poziom niepokoju, ale wysoki niepewności, oznacza to, że osoba ta dobrze odnalazła się jedynie w obrębie enklawy własnej kultury, ale nie zna kultury gospodarzy i – zazwyczaj z powodu braku znajomości języka – będzie jej trudno ją poznać.

Podczas prezentacji omówiona została także koncepcja G. Kelly i E. Glenna – teoria orientacji kulturowej. Jak przyznali badacze, kultury można rozróżnić na podstawie ich orientacji poznawczych i odpowiadających im stylów komunikowania. Teoria orientacji kulturowej koncentruje się na określonych systemach wartości, którymi się posługujemy, gdyż wyposażeni jesteśmy w tak zwane programy mentalne, ukształtowane w dzieciństwie, w rodzinie, a wzmocnione następnie w szkole i w życiu zawodowym. Składnikiem tych programów jest także kultura narodowa. Nawiązując do prac Kelly’ego i Glenna, G. Borden wprowadził tak zwane aksjomaty teorii orientacji kulturowej, które są próbą zrozumienia wielu aspektów komunikacji międzykulturowej. Pierwszy z aksjomatów dowodzi tego, że komunikowanie się ludzi zachodzi tylko wtedy, gdy u obu uczestników pojawia się tak zwana intencja komunikacyjna. Warunkiem powodzenia procesu jest więc relacja wzajemności. Intencja odgrywa równie ważną rolę zarówno po stronie nadawcy, jak i odbiorcy komunikatu. Zgodność określonych znaczeń u nadawcy i odbiorcy sprawia, że rozumieją się nawzajem. Jak zauważa Borden, wszystko bowiem, co uważamy za swoją wiedzę o dowolnej kulturze, opiera się na naszej percepcji, a nie na komunikacji. Nakładanie się konstruktów osobistych ukształtowanych w pierwszej kulturze na znaczenie przypisywane znaczeniom w drugiej kulturze jest podstawową formą szumu informacyjnego w procesie komunikacji międzykulturowej. Drugi z aksjomatów zakłada, że rozumienie procesu komunikacji międzykulturowej uzależnione jest od tego, czy znamy granice systemu komunikacji ustanowione przez komunikujące się osoby. Są to trzy typy granic: osobiste, sytuacyjne i kulturowe. Ograniczenia te, zarówno fizyczne, jak i psychologiczne, mogą być traktowane jako wytwór wyobraźni, ale stanowią jednak realne źródło szumów powstających w procesie komunikacji. Nie są one stałe i różnią się w zależności od uczestników procesu komunikacji, sytuacji i kultury. Borden podkreśla, że rozumienie procesów komunikacji mię-

dzykulturowej uzależnione jest od tego, w jakiej mierze ich uczestnicy rozumieją samych siebie i swoje umiejętności kontrolowania osobowościowych ograniczeń systemu komunikowania się ludzi, a także w jakim stopniu potrafimy określić okoliczności składające się na sytuację komunikacyjną. Co jednak chyba najważniejsze, rozumienie procesu komunikacji międzykulturowej zależy w dużej mierze od stopnia znajomości norm własnej kultury i kultury drugiej strony. Trzeci z aksjomatów odwołuje się do pojęcia kompetencji kulturowej. A więc zrozumienie procesu komunikacji międzykulturowej zależy od tego, w jaki sposób jesteśmy w stanie odczytać własną kulturę i kulturę odbiorcy komunikatu. Kompetencja kulturowa związana jest z umiejętnością posługiwania się systemami znaków. Czwarty aksjomat zakłada, że rozumienie komunikacji międzykulturowej zależy od tego, w jakiej mierze rozumiemy system wartości właściwy własnej kulturze oraz system wartości właściwy kulturze odbiorcy komunikatu. Oznacza to, że rozumienie komunikacji międzykulturowej zależy od rozumienia przekonań dotyczących równości i nierówności społecznych właściwych kulturom komunikujących się ludzi, przekonań, które związane są z poczuciem niepewności, cechującym komunikujące się kultury. Borden zwraca uwagę na badania nad unikaniem niepewności, gdyż są one konieczne, jeśli chcemy zrozumieć poszczególne wymiary komunikacji międzykulturowej. Ostatni z aksjomatów – poznawczy – zwraca uwagę na to, że rozumienie komunikacji międzykulturowej zależy od tego, w jakiej mierze rozumiemy kategorie poznawcze właściwe własnej kulturze i kategorie poznawcze kultury odbiorcy komunikatu. Teorie Glenna, Kelly’ego i Bordena mają duże znaczenie dla badań nad procesem komunikacji międzykulturowej. Dowodzą znaczenia kultury, rozumienia kultury własnej i osób, z którymi się komunikujemy. Jeśli nie znamy swojej orientacji kulturowej, nie możemy dobrze ocenić oraz zauważyć różnice i podobieństwa dzielące naszą kulturę z kulturą nam obcą. Należy także pamiętać, że efektywne komunikowanie jest procesem interakcyjnym, w którym uczestnicy ciągle modyfikują swoje komunikaty, a także oczekiwania wobec drugiej strony¹.

¹ A. Kapciak, L. Korporowicz, A. Tyszka (red.), *Komunikacja międzykulturowa: zderzenia i spotkania – antologia tekstów*, Instytut Kultury, Warszawa 1996.

Z uwagi na tematykę filmu w sposób szczególny przeanalizowane zostały zachowania związane z procesem akulturacji. Odwołujemy się do doświadczeń migrantów. Ludzie, którzy przemieszczają się i zmieniają miejsce pobytu, przenoszą się wraz ze swoimi wartościami, tradycjami, zachowaniami i normami, uznając je za obowiązujące także w nowym miejscu pobytu. Jak się jednak z czasem okazuje, system wartości i norm kraju, w którym zaczynają funkcjonować, jest najczęściej inny (często zupełnie odmienny). To może wywołać niepokój, ale także złość i stres migrantów i uchodźców (tego dowodzą także autorzy filmu). Mamy wówczas do czynienia z szokiem kulturowym. Nasilenie szoku kulturowego jest silnie uzależnione od sytuacji, w której znaleźli się migranci (ale także turyści, studenci, pracownicy sezonowi). Im trudniejsza jest sytuacja w nowym miejscu, a stawiane wyzwania są coraz trudniejsze, tym silniejszy jest szok kulturowy. Wiele czynników może decydować o sile szoku, m.in. takich jak: nowe (odmienne) warunki mieszkania, inne potrawy, inne dźwięki wokół nas, a nawet inna wilgotność powietrza czy temperatura.

2. Praca w grupach (3–4 osoby).

Czas trwania: 20 minut.

Studenci w grupach analizują własne doświadczenia związane z przyjazdem i pobytem w Polsce. Oceniają, w jakim zakresie odczuwali szok kulturowy. Tworzą własną charakterystykę zachowań. Studenci analizują przede wszystkim:

- Jakie były ich obawy (ale także wiedza) przed przyjazdem do Polski?
- W jakim zakresie konfrontowali swoją kulturę i zwyczaje z tą obecną w Polsce?
- Z jakimi barierami kulturowymi mieli do czynienia?
- Jakie emocje im towarzyszyły?
- Jakich kontaktów doświadczali z Polakami?
- Jak oni postrzegają Polaków?
- W jakim zakresie język jest dla nich barierą we wzajemnych relacjach?

Do opinii studentów, ich własnych doświadczeń powrócimy po obejrzeniu filmu.

3. Następnie zastanawiamy się podczas krótkiej dyskusji, co wiemy o uchodźcach, dlaczego wybierają Europę, z jakich krajów pochodzą, czy rozróżniamy kategorię uchodźcy i migranta, z jakimi stereotypami mamy najczęściej do czynienia w odniesieniu do uchodźców i jaka jest rola mediów w prezentowaniu kryzysu migracyjnego?

Na tablicy zapisane zostały powszechne stereotypy i uogólnienia odnoszące się do uchodźców i kryzysu migracyjnego.

Ponownie powracamy do pracy w małych grupach (3–4 osoby).

Czas trwania: 15 minut.

Studenci próbują odpowiedzieć na następujące pytania:

- Co dla Ciebie jest ważne, gdy myślisz o pomocy dla uchodźców? Jakie działania i inicjatywy mają największe znaczenie?
- Jaki jest stosunek do uchodźców w Twoim kraju?
- Czego Ty oczekiwał(a)byś, gdybyś był(a) uchodźcą?

II. Podczas drugiej części zajęć studenci zapoznali się z filmem.

Film „Malta – imigranci z Afryki” (film HumanDocTV, opublikowany 27 kwietnia 2018 roku, dostępny na platformie www.youtube.com, czas trwania: 8 minut 48 sekund). Krótka prezentacja filmu, omówienie problemu podjętego w filmie i bohaterów nagrania.

III. Dyskusja oraz część warsztatowa zajęć:

Zaczynamy od cytatu, który wydaje się mieć tak duże znaczenie jak kilkadziesiąt lat temu. Tak w 1915 roku pisał Horace Kallen, amerykański filozof żydowskiego pochodzenia, który dowodził tym samym konieczności odejścia od asymilacjonizmu na rzecz pluralizmu kulturowego:

„Ludzie mogą w tej czy większej mierze zmienić swój sposób ubierania się, swą politykę, swe żony, swą religię, swą filozofię, nie mogą jednak zmienić swoich dziadków. Żydzi czy Polacy, czy Anglosasi po to, aby przestać być Żydami, Polakami lub Anglosasami, musieliby przestać być, podczas gdy mogą oni przestać być obywatelami czy też członka-

mi jakiegoś kościoła lub cieśłami czy prawnikami bez tego, aby przestać być”².

1. Na początek proszę studentów o pierwsze uwagi dotyczące tego, co zobaczyli w filmie.

Czas trwania 10 minut.

2. Następnie powracamy do zagadnień podjętych w pierwszej części zajęć – procesu akulturacji, szoku kulturowego i integracji społecznej.

Czas trwania: 10 minut.

Omawiamy problem podjęty w filmie. Analizujemy nowe warunki życia, oczekiwania uchodźców, brak dokumentów, problem podjęciem pracy, konieczność pozostania na Malcie w określonym czasie. Zwracamy uwagę na bariery kulturowe, w tym przede wszystkim językowe i religijne. Uwzględniamy istotną kategorię, jaką jest wykluczenie społeczne. Zwracamy uwagę na różne typy i wymiary wykluczenia społecznego, w tym wykluczenie partycypacyjne oraz dystrybucyjne. Zastanawiamy się także, jak zdefiniować wykluczenie etniczne, które wiąże się często z dyskryminacją na tle etnicznym, uprzedzeniami, stereotypami, ksenofobią i brakiem tolerancji. M. Lesińska zwraca uwagę na to, że w badaniach nad wykluczeniem etnicznym dotykamy trzech płaszczyzn:

- społeczno-ekonomicznej – związanej z dostępem do zatrudnienia, edukacji opieki zdrowotnej i społecznej;
- politycznej – obejmującej prawa do stowarzyszania się, udział w życiu publicznym, prawa wyborcze, obywatelstwo;
- kulturowej – dotyczącej utrzymania życia kulturowego, religijnego, włączenia do kultury narodowej³.

² H. Kallen, *Democracy versus Melting-Pot*, „The Nation” 1915, No. 100, za: A. Szahaj, *E Pluribus Unum? Dylematy wielokulturowości i politycznej poprawności*, Universitas, Kraków 2004, s. 21.

³ M. Lesińska, *Imigranci jako grupa wykluczona w perspektywie polityki państwa przyjmującego*, [w:] P. Matusz-Protasiewicz, E. Stadmuller (red.), *Europa – ziemia obiecana? Doświadczenia krajów europejskich w integracji imigrantów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2007, s. 20–22.

Na koniec powracamy do podziału zaproponowanego przez Ch. Joppke, czyli dwóch wymiarów wykluczenia etnicznego: wewnętrznego i zewnętrznego. W pierwszym przypadku dotyczy ono członków mniejszości narodowych, etnicznych będących obywatelami danego kraju. Wykluczenie zewnętrzne dotyczy mieszkańców danego kraju, ale nie będących jego obywatelami imigrantów, uchodźców, obcokrajowców⁴. To drugie jest szczególnie istotne w kontekście podejmowanej tematyki w filmie.

Zwracamy uwagę na to, w jaki sposób omawiana tematyka jest obecna w mediach. Bardzo istotny w procesie percepcji tego zjawiska jest sposób prezentowania kryzysu migracyjnego, narracji prowadzonej w mediach na temat uchodźców.

3. Podsumowanie zajęć.

Czas trwania: 10 minut.

W zakończeniu próbujemy znaleźć pewne rozwiązania, nakreślić swego rodzaju rekomendacje:

- Jakie rozwiązania wprowadzać, by zmniejszać szok kulturowy?
- Jakie działania podejmować, by nie rozszerzać zjawiska napiętnowania społecznego, o którym pisał Goffman?
- Jak zwiększyć kompetencje międzykulturowe dziennikarzy?
- Co powinna oznaczać wspólna, europejska polityka migracyjna?

Literatura zalecana jako uzupełnienie treści przedstawionych na zajęciach:

Downing J., Husband Ch., *Representing Race. Racism, Ethnicities and Media*, Sage, London 2005.

Fenton S., *Ethnicity*, Polity Press, Cambridge 2003.

Jandt F., *Intercultural communication*, Sage, London 1998.

⁴ Ch. Joppke, *Exclusion in the Liberal State. The Case of Immigration and Citizenship Policy*, „European Journal of Social Theory” 2005, No. 1, s. 45–46.

Joppke Ch., *Exclusion in the Liberal State. The Case of Immigration and Citizenship Policy*, „European Journal of Social Theory” 2005, Vol. 8, Issue 1.

Kymlicka W., *Multicultural citizenship*, Clarendon Press, Oxford 1995.

Samovar L., Porter R., *Intercultural communication*, Wadsworth, Belmont 1994.

Reportaż Fundacji HumanDoc Malta – imigranci z Afryki

